

Çetin Murat Hazar
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Samara Batabekova
İstanbul Üniversitesi
S.batabekova@gmail.com

КОММУНИКАЦИЯНЫН АНЫКТАМАСЫ ЖАНА ТАРЫХЫ

İLETİŞİM KAVRAMI VE TARİHİ

CONCEPT AND HISTORY OF COMMUNICATION

Аннотация: Адамдар өздүк жашоосун өнүктүрүү жана улантуу үчүн байланышка муктаж. Жекеликтер байланыштын жардамы аркылуу бири-бири менен, ошондой эле табият менен жакын мамиледе боло алат. Адам жана бүткүл жандуулар үчүн эң зарыл каражат болгон байланыштын тарыхы туңгуч адам менен кошо башталган. Коммуникация - бул байланыш - жеткирүүнү каалаган маалымат, ой жана сезимдерди символдор менен элдештирип, ар түрдүү каражаттарды колдонуу аркылуу каршы тарапка жөнөтүү дегенди түшүндүрөт. Айрыкча, оозеки байланыш жазуунун пайда болушунан мурун негизги байланыш методу (ыкмасы) катары колдонулган. Оозеки байланыш жазуунун пайда болушунан кийин дагы аны менен бирге кеңири колдонулган. Алгач байланыш каражаты катары сүйлөшүү жана сүрөт колдонулса, алфавиттин табылышы менен бирге, байланыш азыркы учурдагы формасын алган.

Түйүндүү сөздөр: Коммуникация (же байланыш), коммуникация түшүнүгү, коммуникация тарыхы, алфавит, папирус, пергамент, иероглиф, оозеки байланыш, ыш аркылуу байланыш, Рим папасын тандоо

Özet: İnsanların kendi varlıklarını geliştirmek ve sürdürmek için iletişime ihtiyaçları bulunmaktadır. Bireyler iletişim sayesinde birbirlerine ve doğaya uyum sağlayabilmektedir. İnsanlar ve bütün canlılar için vazgeçilmez olan iletişimin tarihi ise ilk insanla birlikte başlamaktadır. İletişim, iletilmek istenen bilgi, düşünce ve duyguların karşı tarafa üzerinde uzlaşmaya varılmış simgelerle çeşitli araçlar kullanılarak gönderilmesi şeklinde tanımlanabilir. Sözlü iletişim özellikle yazının icadından önce temel iletişim yöntemi olarak kullanılmıştır. Yazının icadından sonra da sözlü iletişim, onunla birlikte yine yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Önce konuşma ve resim, iletişim aracı olarak kullanılmış, alfabenin bulunması ile birlikte iletişim günümüzdeki şeklini almıştır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, İletişimin Tanımı, İletişimin Tarihi. Alfabe, Papirüs, Parşömen, Hiyeroglif, Sözlü İletişim, Dumanla İletişim, Papa Seçimi

Abstract: People need communication to develop and maintain their own existence. People can adapt to each other and to nature through communication. The history of communication, which is indispensable for humans and all creatures, starts with the first human being. Communication can be defined as sending the information, thoughts and emotions that are wanted to be conveyed by using various means with the symbols that have been agreed on the opposite side. Oral communication has been used as the basic communication method especially before the invention of the writing. First, speech and picture were used as communication tools., and with the discovery of the alphabet, communication has taken the form of today.

Keywords: *Communication, Definition of Communication, History of Communication, Alphabet, Papyrus, Parchment, Hieroglyphics, Oral Communication, Communication with Smoke, Election of The Pope*

İnsan iletişimi, ilk insandan beri varlığını sürdürmüştür. Dünya yüzeyinde birçok canlı yeni oluşan şartlara ayak uyduramadığından, yani varlığını sürdürmek ve kendi varlığını geliştirmek için gerekli olan iletişimi gerçekleştiremediğinden ayıklanmıştır. Bugün dünya üzerinde varlığını sürdüren bütün türler birbirleriyle, doğayla gerekli iletişim sağlamışlar ve buna uyum göstermişlerdir.

1. İLETİŞİM KAVRAMI

İletişim, bireyler arasında ortak bir simgeler sistemiyle gerçekleştirilen anlam ve bilgi alışverişi olarak nitelendirilebilir (AnaBritannica, 1988: 11/520). İletişimle ilgili birbirinden farklı birçok tanım bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- İletişim, bilgi, düşünce, duygu, tutum ve davranış biçimlerinin kaynak ile alıcı arasındaki bir ilişkişme yoluyla birinden diğerine bazı oluklar kullanılarak değişik amaçlarla aktarılmasını kapsayan süreçtir. (Yüksel, 2003:9)
- İletişim, insanlık tarihinin başlangıcından bugüne kadar, bugünden de sonsuza kadar insanları birbirine bağlayan ve onların sosyal bir grup halinde denge ve uyum içinde anlaşmalarını sağlayan bir etkileşimler bütünüdür. (Mısırlı, 2003:1)
- İletişim bir bakıma anlam üretmek ve onu başkasıyla paylaşmaktır. (Kılıç, 2002:14-15)
- İletişim, anlamlarında uzlaşmış simgeler aracılığı ile bilgilerin, düşüncelerin, duyguların biriktirilip aktarılmasının ve alış-verişinin hem ortak hem de değişik zaman ve mekan boyutlarında gerçekleştirilmesidir. (Zıllıoğlu, 1993:7)
- İletişim, birbirlerine ortamlarındaki nesneler, olaylar, olgularla ilgili değişimleri haber veren, bunlara ilişkin bilgilerini birbirine aktaran, aynı olgular, nesneler, sorunlar karşısında benzer yaşam deneyimlerinden kaynaklanan, benzer duygular taşıyıp bunları birbirine ifade eden insanların oluşturduğu topluluk ya da toplum yaşamı içinde gerçekleştirilen tutum, yargı, düşünce, duygu bildirişimleridir. (Oskay, 1994:15)
- İletişim, belli bir coğrafya parçasında aynı doğa koşulları içinde varlıklarını sürdürmek için araç ve gereçler bulan, bu konuda çeşitli bilgiler üretmiş bulunan, bunları belirli işbölümü yöntemlerine göre kullanan, kendi aralarındaki bu işbölümünden kaynaklanan farklılaşmaları haklılaştırmak için çeşitli değerler ve inançlar üreterek toplumun farklı kesimlerini ortak üst kimlikler içinde kaynaştırmayı amaçlayan insanların etkinliğidir. (Oskay, 1994:15-16)

• İletişim, iletilmek istenen materyalin, ilgili herkes tarafından tamamen anlaşılabilmesi amacıyla, bilgi, kanaat ya da düşüncenin, yazı, konuşma ve görsel araçlarla veya bunların bir arada kullanımıyla iletilmesi, alınması veya değiştirilmesidir. (Sillars, 1997:1)

Ünsal Oskay, 19. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım adlı eserinde (1993:309) uygulama içinde iletişimin ne anlama geldiğini F.E.X. Dance'ın 15 kavramlaştırmasıyla açıklamaya çalışmaktadır. İletişimin çok değişik anlamlarla kullanıldığını belirten Oskay, Dance'ın değişik alanlardan ve değişik yazarlardan yola çıkarak önce 4 560 iletişim terimini topladığını, sonrasında bunları tiplendirerek 2 612'ye indirdiğini ve en sonunda da kavramsal içerikleri açısından 15 ana kategoriye ayırdığını vurgulamaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- Simge/sözsellik/konuşma bakımından, düşüncenin, fikrin sözsel karşılıklı-mübadelesi,
- Anlama bakımından, total konum içinde, iki kişinin birbirini anlaması, birbirine kendisini anlatabilmesi,
- Etkileşim/ilişkilene/toplumsal süreç bakımından, biyolojik anlamda bile ortak edime olanak veren, karşılıklı-etkileşim,
- Belirsizliğin azaltılması bakımından, ego'yu savunmak, etkin eylemde bulunmak için belirsizliğin azaltılması,
- Süreç olması açısından, enformasyonun, idea'ların, hissiyatın, becerilerin simgeler kullanımı ile aktarımı süreci,
- İçinden-değiştirim/aktarım/mübadele olma açısından, bir şey ya da bir kişinin bir şey/bir kişi iken, başka bir şey/bir kişiye dönüşmesinin/dönüşme işleminin/ya da hem değişimin hem de değişim sürecinin kendisi,
- İlintileme/bağıntılama açısından, yaşayan bir evrenin kesikleşmiş parçalarının bağıntılama süreci,
- Harcıalemlendirme açısından, bir kişinin tekelinde olan şeylerin, iki ya da daha çok kişinin eline geçmesi,
- Kanal, taşıyıcı, aracı/yol olma özelliği açısından, mesajın, komutun gönderimi olanak, usul, teknikleri,
- Belleklenelerin yanıtla dönüştürülmesindeki işlevi açısından, alımcı tarafta, onun dikkatine uyandırarak, daha önceden belleklendirdiklerinin, gönderimcinin beklentileri uygun yanıtlara dönüştürülmesi işlemi,
- Farkedişçi yanıt/davranış uyarlayıcı/yanıt/değişim olarak, organizmanın ortamdaki uyarıya verdiği onu farketirici yanıt, çevredeki, ortamdaki

değişime uyarlanması yanıt, bu yanıtla diğerinin davranışını etkilemek,

- Uyarı özelliği açısından, kaynaktan çıktığından itibaren alımcı taraf için bir uyarı olan edim,
- Zaman/konum olması açısından, bir yapılanmış konumdan, tüm olarak, bir diğerine aktarım süreci,
- Güç (yetke-iktidar) olması bakımından, gücün uygulandığı (tatbikata aktarıldığı) mekanizma.

Doğduğumuz günden itibaren bir iletişim içinde yaşamaktayız. Bu ilk yıllarda kendi varlığımızı tanımak, fiziksel ihtiyaçlarımızı gidermek, daha sonraki yıllarda ise, diğerlerini tanımak, toplumsallaşmak ve kendimizi ifade etmek için iletişimi yoğun bir şekilde kullanırız.

İlk önce kendi ellerini, ayaklarını tanımaya çalışan bebek, bir takım fiziksel ihtiyaçlarının varlığına vararak, bunların giderilmesi için dışarıyla iletişim kurmaktadır. Bu yıllar aynı zamanda ebeveynlerle güvenlik ihtiyacının karşılanması için tanışmayı ve ilişki kurulmayı içermektedir. İlerleyen yıllarla birlikte aile dışında, toplumsallaşma ve kendini ifade ederek bir yer edinme eylemi başlamaktadır. Ergenlikle birlikte ise, neredeyse toplumsallaşma ve kaçış ihtiyacı iletişimin temel öğelerini oluşturmaya başlamaktadır.

Bilgilenmek/bilgilendirmek, eyleme geçmek/geçirmek, sosyalleşmek/sosyalleştirmek, kaçmak/kaçırmak gibi amaçlarla yapılan iletişim, aynı zamanda psikolojik bağlamda benliğimizin oluşması için yaşamsal bir öneme sahiptir. Hangi amaç veya amaçlarla iletişim kurarsak kuralım bunu bir ihtiyaç olarak hissetmekte, sırf iletişim kurmak için bile bu eylem içine girmeyi istemekteyiz. Kaldı ki, bir televizyon seyretmek, radyo dinlemek, bilgisayar kullanmak, gazete okumak, birileriyle sohbet etmek hatta düşünmek bir iletişim eylemi içinde yer almaktadır. Algıladığımız veya algılayamadığımız birçok şey bir iletişim ögesi olarak karşımıza gelmektedir ve buna karşı olumlu veya olumsuz bir tepki (tepkisizlik bile bir tepki biçimidir) göstermekteyiz. Dolayısıyla bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde günümüzün her saatini iletişimle geçirmekteyiz.

2. İLETİŞİMİN TARİHİ

İletişim ilk insanla birlikte başlamaktadır. Dünya yüzeyindeki ilk insan acıktığı için yemek yemiş, su içmiş, hayvan ve bitkilerle iletişim kurmuş, havanın, suyun sıcaklığından etkilenmiş, doğayla etkileşim içinde olmuştur. Diğer insanlarla birlikte olduğunda toplumsallaşmaya başlamış ve onları anlamaya, kendini onlara anlatmaya çaba sarf etmiştir.

Yazının insan tarafından icat edilmesinden önce ilkel dönemlerde, bir ağaçtaki çentik, ortamdakilerden farklı renkli bir çakıl taşı, kırık bir dal bulunulan yerden bir düşman, dost veya bir hayvanın geçtiğini insanlara göstermekte (Jeanneney, 1998:20) ve ona

göre bir tavır almalarını sağlamaktadır. Aynı şekilde çıkarılan tamtam sesleri, gündüzleri duman, geceleri ise ateş insanları herhangi bir durum konusunda bilgilendirmek için kullanılmışlardır.

Gerek yazının bulunmasından önce, gerekse bulunduğu ve kullanıldığı zamanlarda da sözlü iletişime yoğun olarak rağbet edildiği görülmektedir.

Ses kaydının olmadığı sözlü kültür devirlerinde, insan belleği çok önemli bir yer tutmuş ve hafızaları güçlü olanlara saygı gösterilerek (Baldini, 2000:11) bunlardan bilgi iletmede faydalanılmıştır. Ancak, ezberin nasıl denetlenebileceğinin pek belli olmaması yüzünden, olabilecek karışıklıklara karşı iki veya daha fazla kişinin aynı anda sözleri tekrarlaması yolu ön plana çıkmıştır (Ong, 1999:75).

Ezbere dayalı iletişimin geçmişte birçok örneği bulunmaktadır. M.Ö. 490 yılında, Yunanlıların Perslere karşı kazandıkları zaferden sonra haberci, Atina'ya kadar binlerce kilometre koşarak, ezberlediği haberi iletmiş (Jeanneney, 1998:21) ve sonrasında yaşam nedeni sona ermişcesine ölmüştür.

İspanyolların fethinden önce, İnkalar ülkelerinin topraklarını Quito'dan Cuzco'ya kadar boydan boya geçen ve dağları devasa merdivenlerle aşan, 2 400 kilometrelik taş döşeli bir yol inşa etmişlerdir. Yapılan bu ana yol, bir konak noktasından diğer konak noktasına, aralıksız olarak birbirini izleyen koşucular tarafından saatte ortalama 10 kilometre hızla aşılabilmektedir. Koşuculardan biri 20 kilometre koştuktan sonra bir diğerinin yanına gelmekte, o da mesajı ayrıntılarıyla önceki postacıdan ezberlemekte, ilk postacı onun öğrenip öğrenmediğini denetlemek için tekrarlamakta ve ikinci postacı diğer konuk noktasına kadar koşuya tek başına devam etmektedir. Bu şekilde haberler ağızdan ağıza, imparatorluğa baştan başa geçmiş ve 2. 400 kilometrelik yol aşılabilmektedir. (Jeanneney, 1998:21-22)

Yazının bulunuşu ve atların evcilleştirilmesi ile iletişim hızı oldukça artmıştır ve kolaylaşmıştır. At bir koşucuya göre iki kat daha hızlı koşabilmekte, hatta saatte yaklaşık 25 kilometre gidebilmektedir. Kaldı ki çok hızlı bir hecin devesi ise çölde günde 80 kilometre gidebilmektedir (Jeanneney, 1998:22). Bundan dolayı, haberlerin veya bilgilerin iletilmesinde özellikle atların kullanılması yaygınlaşmıştır. Marko Polo'ya göre, onun devrindeki Moğol İmparatorluğu 200 bin attan haber ulaştırma işinde yararlanmıştır (İnuğur, 2002:26).

Sözlü iletişimin yanında, ateş ve dumanla haberleşme eski dönemlerde yoğun olarak kullanılmıştır.

M.S. 9. yüzyılda bile, Bizans İmparatoru Abbasi İmparatorluğu sınırına, eğer hava çok kapalı değilse Abbasilerin sınırı geçip geçmediğini bir saat içinde öğrenmek için ateş ve fener hattı kurdurmuştur.

Yüzyıllardır belirli ritüellerle yapılan Papalık seçimleri de dumanla haberleşmenin varlığını gü-

nümüze kadar taşımaktadır. Papa'yı kilisenin dünya çapındaki kardinallerinden oluşan Kardinaller Kurulu seçmektedir. Papa'nın ölümünden 2-3 hafta sonra yeni Papa'nın seçilmesi süreci başlamaktadır. Bu süreçte yaşları 80'in altında olan kardinaller Sistine Kilisesi'nde öğleden sonra toplanarak oylama yaparlar. Böylece seçimlerde yarışan adayların oy potansiyelleri belirlenmiş olur. Elde edilen bilgiler ışığında ertesi gün sabahтан yeniden seçimlere başlanır. Sabahları iki, öğleden sonra iki olmak üzere günde dört seçim yapılır. Seçimler bir kağıdın üzerine desteklenen adayın isminin el yazısıyla yazılması şeklinde gerçekleştirildiğinden genellikle oylarının rengini belli etmek istemeyen kardinallerin el yazılarını değiştirme çabası içinde oldukları görülür. Sabah ve öğleden sonraki seanslarda yapılan seçimlerde verilen oyların yazıldığı kağıtlar yakılmaktadır. Sonucu dışarıda bekleyenler ise kağıt yakılmasında kullanılan özel kimyasallar sayesinde herhangi bir karara varılamamış ise siyah, Papa seçilmiş ise beyaz dumanla karşılaşırlar.

Yazılı iletişime geçilmesindeki en önemli örnekler, Yontma taş devrinden (Paleolitik) kalan mağaraların (özellikle İspanya ve Fransa'da) duvarlarında rastlanan ilkel resim-yazılardır (İnuğur, 2002:28). Resimlerden kaynaklanan bu yazılarda genellikle avlanan av hayvanları betimlenmiştir. Av hayvanları, vaktinin büyük çoğunu av aramakla geçiren dönemin insanları için çok daha fazla şey ifade ettiğinden en çok kullanılan motif haline gelmiştir. Bu dönemin insanları besin sağlamak için yemiş toplayıp kök kazdıkları, bir-iki av hayvanı yakaladıkları veya daha güçlü avcılarını bıraktığı artıkları tükettikleri (Wells, 1984:66) halde, hem av olarak hem de bir canlı olarak hayvanlara duyulan hayranlık onların mağara duvarlarına resimlenmesi şeklinde kendini göstermiştir.

Yontma taş devrinin temel özellikleri olarak; dağlık ve kısmen ormanlık bir yaşam alanı, sert ve soğuk iklim, mağara ve kaya altı sığınaklarında barınma, bol av hayvanı, çakıl taşı ve çekirdek aletlerle avcılık ve toplayıcılık yapılması, yonga ve bilgi teknolojisinin yavaş evrimi, alet yapan aletlerin oluşturulması, 20-30 kişilik küçük avcı toplayıcı toplulukları, avlanan ve toplanan besinin paylaşılması, grup üyelerinin akraba olup klanlaşmaları, kuvvetli avcılarının grupları yönetmesi, cinsler arasında iş bölümünün başlaması, göçebe bir toplum düzeni, avı etkilemeye çalışan dinsel ve büyüsel motifler ve figürlerle mağara sanatı, Venüs heykelcikleri, verimlilik tanrıçalarının yapılması, 20-25 yıllık ömür, çok yavaş nüfus artışı, ateşin kontrol altına alınması, aletlerin evrimselleşmesi sayılabilir (Güvenç, 1984, 160).

Avcılık-toplayıcılık dönemini simgeleyen paleolitik çağdan sonra, neolitik çağda (cila taşı) insanların hayvan ve bitkilerden bazılarını evcilleştirmeyi başardıkları, avcılığın yerini hayvancılığın, toplayı-

cılığın yerini ise tarım yada reñçberliğin aldığı, ilk köy yerleşimlerinin, iş bölümünün, para ve pazar ekonomisinin, eğitimin, hukukun kurumlaştığı görülmektedir (Güvenç, 1984, 183).

Özellikle mağara resimciliğinin azalmaya başladığı bu dönemde yazının icadı ve matematiğin kullanılmasıyla iletişim önemli bir evrimden geçmiştir.

Çağımızdan 8 bin yıl önce Mısır'da neolitik çağla birlikte ilk resim-yazı örneklerine rastlanmıştır (İnuğur, 2002:28). Bu tip yazılara, hiyeroglif denilmekte ve bu "Kutsal Yazı" anlamına gelmekteydi. Yazılardaki resimlerin örneklerine benzemesi ilkesinden dolayı, yazılması ve okunması çok zor olan bu yazı için iyi bir eğitime ve ortak bir denem alanına ihtiyaç bulunmaktaydı. Daha sonraları resimler örneklerine benzemekten kurtulup sadece bunları hatırlatan bir şekil olmaya başladığı zaman asıl yazıya doğru büyük bir ilerleme söz konusu olmuştur (İnuğur, 2002:28).

Mısırlılarla çağdaş olan Sümerler, yazı için ince kilden yapılmış levhaları kullanarak ve heceleri belirten işaretlerden yararlanarak resim-yazıdan şekil yazıya geçmişlerdir. Kil üzerine küçük değneklerle yazılan bu yazı türüne çivi yazısı denilmektedir (İnuğur, 2002:29). Sümerler, kili yoğurarak, bazıları bisküvi büyüklüğünde olan tabletlere bölmüşlerdir. Yazının, kilin kurumasından önce yazılması gerektiğinden dolayı, bazı işaretlerde kısaltmaların yapılması gerekmiş, bunun sonucunda ise alfabe kullanılmaya başlanmıştır (Geray, 2003:8).

Resim-yazıdan yazıya geçişte, ilk yazılı belgeler M.Ö. 4 bin yıllarında Mezopotamya'da yerleşik olan Sümerlere aittir. Daha sonra M.Ö. 3 binlerde Mısırlılar, M.Ö. 1500'lerde Çinliler, M.S. 50'de Mayalar ve M.S. 1400 yıllarında Azteklerin kendi yazı yöntemlerini buldukları görülmektedir (Baldini, 2000:23).

Finikeliler ise, eski çağda Önasya'da kullanılan çeşitli uygulamaları bir araya getirerek kendi dillerine uygun bir alfabe oluşturmuşlardır. Finike alfabesini alıp düzelten Yunanlılar, bunu Latinlere ihraç etmişler ve böylece bugün batı dünyasınca kullanılan alfabe ortaya çıkmıştır (İnuğur, 2002:29).

Yazının neyle iletileceği, nasıl kalıcı hale getirileceği kadar önem taşımıştır. Mısır'da hafifliği nedeniyle, uzun mesafeler arasında kolaylıkla kullanılabilen, Nil nehri boyunca yetişen bir bitki olan Papirüs'ün yapraklarının kurutulmasıyla elde edilen madde üzerine yazı yazılması M.Ö. 2500 yıllarına kadar dayanmaktadır (Geray, 2003:9).

Mısırlıların üzerine kamyş kalem ve siyah is mürekkebi ile yazı yazdıkları (İnuğur, 2002:30) papirüslerin yıldan yıla ihracının farklılık göstermesi nedeniyle, hemen her yerde bulunan hayvan derilerinin kurutulması ve işlenmesiyle elde edilen parşömen yeni bir yazı kaynağı olarak gelişmiştir. Pergament de denen Parşömen, hayvan derilerinin terbiye edilmesi, parlatılması ve mürekkep kabul edecek

hale getirilmesi ilkesine dayanmaktadır (İnuğur, 2002:30). Rulolar haline getirilerek saklanabilmekte olan Papirüs'ün depolama süreleri kısıtlıdır. Buna karşın, parşömen, saklanma, arşivlenme ve yeniden başvurma konularındaki kullanımının kolaylığından ötürü, daha kullanışlı bir yazım aracı olarak ortaya çıkmıştır (Geray, 2003:20).

Özellikle kağıdın ve baskının Çin'de bulunup dünyaya yaygınlaşması ve teknolojinin gelişmesiyle da iletişim tarihi içinde "çevreyi bir ayna gibi aksettiren, bireysellik ve onların toplumsal çevreleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir sosyal süreç olan kitle iletişim araçları" (Steinberg, 1972:4) içinde yer alan gazete, radyo, televizyon ve internetin önemli bir payı bulunmaktadır.

Kaynakça

1. Ana Yayıncılık (1988) *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, İstanbul.
2. Baldini, Massimo (2000) *İletişim Tarihi*, Çev. Gül Batuş, Avcıol Basımevi, İstanbul.
3. Geray, Haluk (2003) *İletişim ve Teknoloji, Ütopya Yayınları*, Ankara.
4. Güvenç, Bozkurt (1984) *İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul*.

5. İnuğur, M. N. (2002) *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
6. Jeanneney, Jean-Noel (1998) *Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi*, Çev. Esra Atuk, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
7. Kılıç, Veysel (2002) *Dilin İşlevleri ve İletişim*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
8. Mısırlı, İrfan (2003) *Genel İletişim*, Detay Yayıncılık, Ankara.
9. Ong, Walter J. (1999) *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. Sema Postacıoğlu Banın, Metis Yayınları, İstanbul.
10. Oskay, Ünsal (1993) *19. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım*, Der Yayınları, İstanbul.
11. Oskay, Ünsal (1994) *İletişimin ABC'si*, Simavi Yayınları, İstanbul.
12. Sillars, S. (1997) *İletişim*, Çev. Nüzhet Akın, MEB Yayınları, İstanbul.
13. Steinberg, Charles (1972) *Mass Media and Communication Arts Books*.
14. Wells, Calvin (1984) *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, Remzi Kitabevi, Ankara.
15. Yüksel, A. Haluk (2003) "İletişim Kavramı ve Tanımı", *Genel İletişim*, Ed. Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara, 1-34.
16. Zülhüoğlu, Merih (1993) *İletişim Nedir?*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Рецензент: Коммуникация багытындагы профессор, доктор Мехмет Сезайм